

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/105055>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

De Elzeviers en de klassieken¹

M.G.M. VAN DER POEL

Inleiding

De Elzeviers hebben in totaal bijna 220 drukken van Griekse en Latijnse auteurs uitgegeven.² Deze komen alle voor rekening van de Leidse en Amsterdamse vestigingen. Eén druk, een zogenaamde *variorum*-editie³ van de *Panegyricus* door Plinius de Jongere (W. 1608, verschenen in 1675), staat op naam van de Utrechtse Elzeviers. Het werk werd voor hen gedrukt door de Leidse firma Hackius, daar zij zelf alleen als boekverkopers actief waren. De Haagse vestiging van de Elzeviers telt geen enkele antieke schrijver onder haar uitgaven.

Het klassieke fonds van de Leidse vestiging, die actief was van 1583 tot en met 1712, omvat 84 edities. Het grootste deel hiervan kwam tot stand in de periode van Abraham en Bonaventura (1625-1652) die er 48 op hun naam hebben staan (gemiddeld 1,9 per jaar), en van Johannes (1652-1661; tot 1655 samen met Daniel), die voor elf stuks zorgde (gemiddeld 1,2 per jaar). In de periode vóór Abraham en Bonaventura staan 26 drukken in 42 jaar geboekstaafd (gemiddeld 0,6 per jaar), terwijl de productie na Johannes drastisch afneemt tot vijf in 51 jaar (gemiddeld 0,15 per jaar).

De Amsterdamse vestiging nam in haar relatief korte bestaan (1638-1681) niet minder dan 116 klassieke tekstuutgaven voor haar rekening. Het hoogtepunt van de productie ligt in de jaren 1655-1680: Louis en Daniel Elzevier verzorgden 33 drukken tussen 1655-1664, Daniel alleen 58 tussen 1664-1680, d.w.z. gemiddeld 3,6 per jaar in beide gevallen. Maar ook daarvoor en daarna is de productie aanzienlijk. Louis verzorgde 27 drukken van 1638 tot 1655 (gemiddeld 1,5 per jaar), terwijl de weduwe van Daniel voor twee in zes maanden tekende (oktober 1680-maart 1681).

In deze bijdrage wordt een beperkt opgezette oriëntatie in deze groep Elzevier-uitgaven geboden. Een aantal van de hier te noemen drukken heb ik in handen gehad. Daarnaast is gebruik gemaakt van de relevante bibliografieën en bibliografische notities in diverse publicaties van klassieke filologen. Hieronder vallen allereerst J.A. Fabricius' (1668-1736) *Bibliotheca Latina*,⁴ de bibliografieën van Th.F. Dibdin (1776-1847)⁵ en F.L.A. Schweiger (1803-1872),⁶ en de recente, door P.O. Kristeller begonnen *Catalogus translationum et commentariorum*.⁷ Daarnaast gaat het om de bibliografische aantekeningen die men doorgaans aantreft in enkele bekende reeksen van klassieke tekstuutgaven, namelijk de zogenaamde Bipontijnse edities uit de jaren 1779-1811,⁸ de edities in de

Portret van Daniel Heinsius (1580-1655). Gravure door J. Lievens.

Bibliotheca Latina Classica van N. Lemaire (1767-1832),⁹ de moderne edities van de *Bibliotheca scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana* (Stuttgart en Leipzig), de Oxford Classical Texts en de Collection des Universités de France (Budé-serie). De genoemde bronnen bevatten doorgaans nuttige informatie in de vorm van beredeneerde bibliografische overzichten van oudere tekstuitgaven of van evaluaties van de tekstedities en/of commentaren die deze bevatten. Het spreekt vanzelf dat de informatie uit deze bronnen op haar juistheid gecontroleerd behoort te worden door middel van gedetailleerde studie van de afzonderlijke oude drukken en de tekstedities die ze bevatten, maar een dergelijk onderzoek was in het kader van deze oriënterende bijdrage niet mogelijk.

Drukken op het terrein van de klassieke filologie

Behalve de klassieke tekstuitgaven hebben de Elzeviers ook diverse andere soorten publicaties op het gebied van de klassieke filologie uitgegeven. Ten eerste is er een aantal

uitgaven betreffende Griekse antiquiteiten, zoals een reeks studies van de hand van Johannes Meursius (1579-1639),¹⁰ een werk over Griekse filosofen door Daniel Heinsius (1580-1655) (W. 83) en een driedelig werk over topografie, geschiedenis en staatsinrichting van Griekenland door Ubbo Emmius (1547-1625) (W. 252, herdruk van deel drie W. 364). Daarnaast bevat het fonds enkele werken over de Romeinse oudheid, namelijk een geschiedkundig overzicht dat onderdeel is van een algemeen overzicht van de wereldgeschiedenis door Ubbo Emmius (W. 156), een bundel met verhandelingen over Romeinse staatsinstellingen, bezorgd door Petrus Scriverius (1576-1660) (W. 263, herdruk W. 321), een studie over de toepassing van het Romeins recht in Christelijke staten door de Engelsman Arthur Duck (1580-1648) (W. 744) en ten slotte een werk door Johannes Gronovius (1611-1671) over Grieks en Romeins geld (W. 1201). Daarnaast hebben de Elzeviers veel elementaire en gespecialiseerde hulpmiddelen bij de lectuur en bestudering van klassieke teksten uitgegeven. Hieronder vallen enerzijds tekstkritische opmerkingen en verklarende aantekeningen bij Griekse en Romeinse schrijvers,¹¹ en anderzijds grammatica's en lexica. Zo drukten de Elzeviers meermaals de toentertijd gerenommeerde Griekse grammatica door Nicolaus Clenardus (1495-1542), in een door G.J. Vossius (1577-1649) bijgewerkte editie (W. 1123, 1255 en 1466), evenals de chronologisch eerste, tweede, derde en vijfde uitgave van Vossius' eigen Latijnse schoolgrammatica, die eveneens een grote verspreiding zou krijgen (B. 7 = W. 265bis, W. 304, B. 10 = W. 359bis, W. 582).¹² Beide grammatica's waren als verplichte boeken voorgeschreven door de Hollandse 'Schoolordre' van 1625, die in het vervolg nog nader aan bod zal komen.¹³ Daarnaast bevat het fonds ook elementaire leerboekjes voor Grieks en Latijn, waarvan er één ook op de boekenlijst van de 'Schoolordre' stond.¹⁴

De Elzeviers hebben voorts eer ingelegd met een van hun Griekse lexica, namelijk het *Lexicon Graeco-Latinum* door Scapula (W. 706).¹⁵ Scapula (circa 1540-1600) was ooit corrector bij Henri Estienne (1528-1598) in Parijs en maakte op grond van diens zeventdelige *Thesaurus linguae Graecae* uit 1572 (laatste editie Parijs 1831-1865, herdrukt in 1954) een handzaam woordenboek Grieks-Latijn in één deel. De eerste druk van dit woordenboek werd te Basel uitgegeven in 1579, en gedurende de daaropvolgende decennia verschenen er diverse edities van in talrijke drukken.¹⁶ In 1652 gaven Abraham en Bonaventura Elzevier, in een samenwerkingsverband met François Hackius,¹⁷ een nieuwe, door de Leidse schoolrector Cornelius Schrevelius (1615-1666) geheel herziene editie van Scapula's populaire *Lexicon* uit. Deze editie bevat een voorwoord aan de lezer door Bonaventura en Abraham, dat in klinkende bewoordingen blijk geeft van de trots en het zelfvertrouwen die de Elzeviers koesterden als producenten van typografisch fraaie en inhoudelijk voortreffelijke bijdragen tot de *res litteraria*.¹⁸ Schrevelius' editie van Scapula maakte op haar beurt school en is, uiteraard in bijgewerkte vorm,¹⁹ maar met het oorspronkelijke voorwoord van de Elzeviers, te Londen voor het laatst gedrukt in 1820.²⁰

Daarnaast drukten de Elzeviers nog twee universitaire gelegenheidsredevoeringen over het nut en belang van het Grieks (W. 370, 532) en een over het nut en belang van het Grieks en Latijn (W. 933). Deze oraties werden in 1632, 1642 en 1693 uitgesproken

door respectievelijk Jeremias Hölzlin (gestorven 1641), Lambertus Barlaeus (1592-1655) en Jacobus Perizonius (1651-1715), die ten tijde van hun redevoering alle drie hoogleraar Grieks aan de universiteit van Leiden waren.

Tot slot zij vermeld dat het fonds van de Elzeviers ook enkele vertalingen van klassieke literaire werken in de volkstaal, meer bepaald het Frans, bevat. Er is een vertaling van Homerus' *Odyssee* (gedrukt in 1673, W. 726), van Horatius' *Oden* 'en vers burlesques' (gedrukt in 1653, W. 727), van Lucanus' historische epos *Pharsalia* (gedrukt in 1658, W. 827), van Ovidius' *Amores* (gedrukt in 1663, W. 1308) en van de gedichten van Catullus (gedrukt in 1680, W. 1574). Daarnaast is er een Nederlandse vertaling door Abraham Elzevier van de *Octavius* van Minucius Felix (gedrukt in 1696, B. 46 = W. 939ter).

De klassieke tekstuitgaven

Het fonds bevat enkele thematisch samengestelde verzamelingen van klassieke teksten, namelijk één bundel waarin drie Griekse traktaten over muziek voor het eerst worden uitgegeven door Johannes Meursius (W. 106), een bundel met Griekse paradoxografische teksten, d.w.z. teksten over wonderlijke natuurverschijnselen, tradities en daden (W. 196),²¹ een bundel met drie Latijnse leerdichten over de jacht (W. 597, herdruk W. 719), een Staten-uitgave met een bloemlezing van gefingeerde redevoeringen uit antieke geschiedwerken (W. 655, 1139, herdrukken W. 1282 en B. 69 = W. 1467bis) en ten slotte een omvangrijke reeks drukken, in diverse formaten, van teksten op het gebied van Romeins recht.²²

Maar het grootste deel van het fonds bestaat uit individuele Griekse en Latijnse schrijvers. De Latijnse auteurs zijn veruit in de meerderheid. Onder hen vinden we zowel prozaschrijvers, zoals Cicero, Caesar, Sallustius, Livius, Seneca de Oudere, Seneca de Jongere, Petronius, Velleius Paterculus, Aulus Gellius, Tacitus, Plinius de Jongere en Suetonius, als dichters en toneelschrijvers, bijvoorbeeld Plautus, Terentius, Catullus, Vergilius, Horatius, Tibullus, Propertius, Ovidius, Lucanus, Statius, Persius, Juvenalis en Martialis. Daarnaast zijn twee in de Renaissance veelgelezen wetenschappelijke werken uit de oudheid vertegenwoordigd, namelijk de *Historia naturalis* van Plinius de Oudere (W. 428) en *De medicina* van de encyclopedist Aulus Cornelius Celsus (W. 797). Daartegenover vallen enkele lacunes in het fonds op, waarvoor geen voor de hand liggende verklaring te geven valt. Zo ontbreken toentertijd veelgelezen auteurs als de filosoof Boëthius en Quintilianus, wiens *Institutio oratoria* een standaardwerk van de humanisten op het terrein van de didactiek en de theorie van de welsprekendheid was. Ook missen we enkele dichters, waaronder een paar grote figuren en werken, namelijk Lucretius, Manilius, Valerius Flaccus, Silius Italicus, en uit de late oudheid Ausonius, Rutilius Namatianus en het anonieme *Pervigilium Veneris*. Verder mankeren enige belangrijke historici, namelijk de biograaf Cornelius Nepos en, wederom uit de late oudheid, een bundel biografieën van tweede- en derde-eeuwse keizers, getiteld *Scriptores Historiae Augustae* en Ammianus Marcellinus (geschiedenis van het keizerrijk in de

vierde eeuw). Het ontbreken van deze historici valt des te meer op, daar de geschiedschrijving in de zeventiende eeuw als een zeer belangrijk genre gold en de Elzeviers naast veel moderne ook talrijke klassieke werken op dit terrein hebben gedrukt (bijvoorbeeld vier drukken van Velleius Paterculus, zes van Florus, zes van Livius, zeven van Tacitus, negen van Caesar, negen van Justinus, veertien van Curtius Rufus).

Tegenover het grote aantal drukken van Latijnse schrijvers staat een veel geringere hoeveelheid drukken van Griekse schrijvers. Slechts om en nabij een vijfde van het corpus antieke schrijvers betreft Griekse schrijvers. Het gaat allereerst om bekende en minder bekende Griekse auteurs uit de klassieke tijd, zoals de dichters Homerus (W. 158, 253, 540, 1202), Hesiodus (W. 1216, 1229, 1378), Apollonius van Rhodos (W. 510) en Lycophron (W. 32 en 39), twee werken van Xenophon (de *Staatsinrichting van Sparta*, W. 266, en een bloemlezing uit de vorstenspiegel *Cyropedie*, W. 290 en 629), de dialoog *Pseudosophista* van Lucianus (W. 1396), de gefingeerde brieven van Philostratus (W. 115), de paradoxografische verhalen van Antigonos van Carystus (W. 151), van Phlegon van Tralles (W. 175) en de bundel met soortgelijke verhalen die in de zeventiende eeuw op naam stond van Apollonius Dyscolus (W. 168), diverse werken van Aristoteles (*Poetica* W. 58 en 61, *Politica* W. 180), het *Enchiridion* van Epictetus (W. 927), de *Progymnasmata* van Theon en van Aphthonius (waarover aanstonds meer), Proclus' werk over bewegingsleer (W. 429), natuurwetenschappelijke en medische teksten uit het *Corpus Hippocrateum* (W. 297, 824, 875, 886, 899, 1259) en Aelianus' *Tactica*, een geschrift over krijgskunde (W. 76). Daarnaast bevat het fonds ook enkele werken van Byzantijnse auteurs, namelijk de *Tactica* van Leo Imperator (vijfde eeuw, W. 73),²³ twee uitgaven met werken van de encyclopedist Constantinus VII Porphyrogenitus (tiende eeuw), namelijk het traktaat over staatsbestuur (W. 65) en de verzamelde werken (W. 125), het *Compendium mathematicum* door de polyhistor Michael Psellus (elfde eeuw, W. 624) en de spreekwoordenverzameling door Michael Apostolius (circa 1422-circa 1480, W. 153 en 718).

Bij de Latijnse auteurs valt een lacune tussen de late oudheid, vertegenwoordigd door de dichters Claudianus (W. 675 en 1350) en Prudentius (W. 1386), en de Renaissance. Uit deze laatste periode figureert een aantal literaire werken op de fondslijst. Naast geschiedboeken, brievencollecties en bundels redevoeringen, vinden we een aantal poëziebundels, van onder anderen Caspar Barlaeus (1584-1648), Dominicus Baudius (1561-1613), Daniel Heinsius (1580-1655) en George Buchanan (1506-1582), vijf drukken van de populaire roman *Argenis* door John Barclay (1582-1621) en drie van diens roman *Satyricon* en een serie drukken van twee bloemlezingen uit respectievelijk de *Adagia* en de *Colloquia* van Desiderius Erasmus (1466-1536).²⁴

Naast het accent op de klassieke oudheid valt op dat het fonds voornamelijk profane auteurs bevat. Er zijn slechts enkele christelijke schrijvers vertegenwoordigd: een uitgave van Palladius' *Historia Lausiaca* (een verzameling korte biografieën van Egyptische woestijnmonniken), bezorgd door Johannes Meursius (W. 114), een uitgave van de verzamelde werken van Prudentius (W. 1386) bezorgd door Nicolaas Heinsius (1620-1681), een uitgave van Augustinus' *Confessiones* (W. 1504), bezorgd in 1607 door de jezuïet

Henricus Sommalius (1534-1619) en ten slotte enkele drukken met werk van Sulpicius Severus. Er zijn vier drukken met de verzamelde werken van deze vierde-eeuwse kerkvader (W. 430, 560, 1207, 1363) en drie met zijn hoofdwerk *Historia sacra*, een bijbelse geschiedenis en kerkgeschiedenis tot 400 (W. 264, 431, 561; de eerste van deze drie drukken is een Staten-uitgave). Dit relatief grote aantal uitgaven wekt nieuwsgierigheid, mede gezien het feit dat Sulpicius Severus in de moderne geschiedschrijving van de oudchristelijke literatuur geen hoofdfiguur is. Het voorwoord van de Staten-uitgave van de *Historia sacra* uit 1626 verschaft ons op dit punt de inlichting, dat dit werk werd gezien als een voor iedere burger onmisbare aanvulling op de leerstof van de catechismus. De *Historia sacra* vormde dan ook een verplicht onderdeel van het godsdienstonderwijs op de Latijnse scholen in Holland en Westfriesland.²⁵

Laten we na dit overzicht van de auteurs een blik werpen op de aard van de uitgaven. Ten eerste een opmerking over het formaat van de drukken. Zoals wellicht verwacht kan worden, zijn de drukken waaraan de Elzeviers hun roem vooral te danken hebben, namelijk die in 'pocket'-formaat (duodecimo of kleiner), veruit in de meerderheid: hun aantal beloopt 136. Er zijn verder 61 drukken in octavo, voor het merendeel *variorum*-edities. Ten slotte bevat het corpus klassieke teksten zeventien drukken in kwarto-formaat en vier in folio.

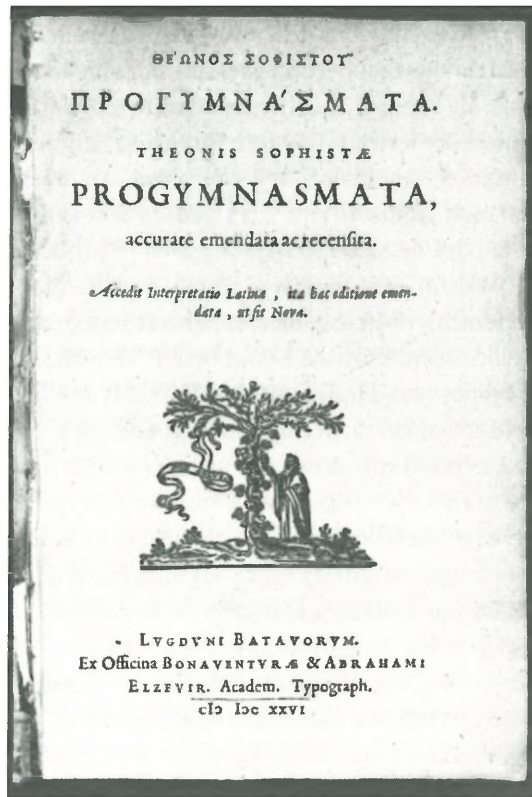
Ten tweede kan men twee kleine subgroepen in de klassieke tekstuitgaven onderscheiden, namelijk de Staten-uitgaven en de *variorum*-edities. In de twee volgende paragrafen zullen we zien waarom deze groepen als zodanig gekenmerkt kunnen worden en bespreken we enkele voorbeelden.

De Staten-uitgaven

Staten-uitgaven zijn schooledities, tot stand gekomen in opdracht van de door de Staten van Holland en Westfriesland in 1625 uitgevaardigde 'Schoolordre', die een reglement en lesprogramma voor de Latijnse scholen in de genoemde gewesten bevat.²⁶ Van de talrijke schooluitgaven van klassieke auteurs die in het kader van deze 'Schoolordre' gedrukt moesten worden, namen de Elzeviers er enkele voor hun rekening.²⁷

Het gaat om een vijftal werken van drie Latijnse auteurs, te weten een bloemlezing van Cicero's brieven (W. 248, herdrukken W. 476 en 1211) en een van zijn redevoeringen (W. 249, herdruk W. 1212), een bloemlezing uit Horatius' *Oden* (W. 254), een bloemlezing uit Ovidius' *Metamorphoses* (W. 258) en ten slotte diens *Tristia* (W. 285). Vervolgens gaat het om vier Griekse auteurs, namelijk een bloemlezing uit Homerus' *Ilias* (W. 253, herdrukken W. 427 en 540), de *Progymnasmata* van Theon (W. 265), een bloemlezing uit Xenophons *Cyropedie* (W. 290, herdruk W. 629) en ten slotte om de al genoemde bloemlezing van gefingeerde redevoeringen uit antieke geschiedwerken (W. 655, 1139, 1282, B. 69 = W. 1467bis).

In de 'Schoolordre' wordt gestipuleerd dat iedere door het programma voorgeschreven tekst opnieuw moet worden herzien en gedrukt en bovendien toegelicht met korte inhoudsopgaven en, waar nodig, eenvoudige aantekeningen.²⁸ Dat deze aanbeveling niet

Titelpagina van de *Progyrnasmata* van Theon (Leiden 1626).

in alle gevallen ten volle werd uitgevoerd, blijkt uit de Staten-uitgaven van de *Progyrnasmata* van Theon (eerste-tweede eeuw) en Aphthonius (vierde-vijfde eeuw). In elk van deze Griekse bundels wordt een reeks van veertien elementaire standaard opsteloeeningen uit de Hellenistische retorenscholen kort gedefinieerd en met een of enkele voorbeelden geïllustreerd. Evenals in de antieke retorenscholen behoorden deze oefeningen ook in het humanistisch geïnspireerde onderwijs gedurende de Renaissance tot de vaste oefenstof. Daniel Heinsius kreeg de opdracht om van deze twee bundels een nieuwe schooleditie te bezorgen. De editie van Theon, voorafgegaan door een opdrachtbrief aan Adriaan Blyenburg, werd gedrukt door Abraham en Bonaventura Elzevier (W. 265), terwijl Abraham Commelinus de editie van Aphthonius voor zijn rekening nam.²⁹ De titelpagina van de Theon-uitgave vermeldt dat Heinsius de Griekse tekst volledig heeft herzien en een bestaande (Latijnse) vertaling grondig heeft bewerkt.³⁰ De editie met vertaling die Heinsius omwerkte, was die van Camerarius uit

1541, die toentertijd de beste was.³¹ Heinsius beschikte hierbij overigens noch over enig handschrift van de Griekse tekst, noch over de door Joachim Camerarius (1500-1574) bewerkte *editio princeps*.³² Misschien was Heinsius mede daarom niet tevreden over zijn werk. In een brief aan Meursius moppert hij over de opdracht van de Staten en bestempelt hij zijn tekstuitgave als rommel, die hem niettemin een heel semester werk heeft gekost ('Quae quisquiliae semestre nobis fere integrum eripuerunt').³³ C. Walz, de negentiende-eeuwse uitgever van Theon, velt een vernietigend oordeel over Heinsius' uitgave. Volgens Walz heeft Heinsius zijn werk gedaan met een vluchtigheid die zijn naam onwaardig is en zonder de *editio princeps* ingezien te hebben.³⁴ Hoewel dit laatste niet onjuist is, oordeelt Walz misschien toch te streng, want de meest recente editor van Theon benadrukt dat Heinsius diverse conjecturen heeft voorgesteld die bevestigd worden door de thans bekende handschriften.³⁵ Wat betreft Heinsius' vertaling oordeelt de negentiende-eeuwse bibliograaf Hoffmann dat Heinsius ettelijke verbeteringen in Camerarius' vertaling heeft aangebracht ('nonnulla emendavit').³⁶

Heinsius' editie mag in tekstkritisch opzicht niet zo mislukt zijn als Walz beweert, in didactisch opzicht is ze zeker minder geschikt. Want ofschoon de 'Schoolordre' zoals we zagen uitdrukkelijk vraagt om geannoteerde schooledities, is Heinsius' uitgave van Theon niet verrijkt met enige toelichting bij de tekst en biedt ze evenmin aanvullende oefenstof voor het maken van opstellen. Dat er in de Republiek blijkbaar wel behoefte bestond aan een dergelijk werk, mag afgeleid worden uit het feit dat de Amsterdamse Elzeviers tussen 1642 en 1655 vier drukken van een Aphthonius-editie op de markt brachten, die wel een overvloed aan didactisch materiaal bood.³⁷ Daarvoor grepen zij terug op een oude, beproefde editie van de hand van Reinhard Lorichius (gestorven 1561), die in 1542 te Marburg een bewerking publiceerde van twee bestaande Latijnse vertalingen, namelijk die van Rudolf Agricola (1444-1485), postuum voor het eerst uitgegeven in 1532, en die van Johannes Maria Catanaeus (gestorven 1530), voor het eerst uitgegeven in 1505; deze bewerking verrijkte hij met veel extra voorbeelden bij elk van de veertien opstel oefeningen. Lorichius' uitgave van Aphthonius is talloze malen gedrukt in de zestiende en zeventiende eeuw.³⁸ De vier Elzevier-drukken maken deel uit van een reeks van circa 25 drukken, gepubliceerd in diverse landen tussen 1592 en 1671, waarvan het titelblad, na de auteursnaam, de titel van het werk, de namen van de oorspronkelijke vertalers Agricola en Catanaeus en van de bewerker Lorichius, de aanduiding bevat: *Novissima editio superioribus emendatior et concinnior. Adjecto indice utilissimo*.³⁹ Enkele exemplaren van de vierde Elzevier-druk (W. 1182 uit 1655) bevatten een aardig aanhangsel (*Auctarium*, 385-441), dat extra oefenmateriaal biedt voor de leraar en student.⁴⁰ Het omvat tien qua stijl verschillende versies van de fabel over de haan die een parel vond en een gedetailleerd uitgewerkte thematische behandeling (chrie) van de Vergiliaanse spreuk 'labor omnia vincit improbus' (noeste arbeid overwint alles; *Georgica* 1, 145-146), in vier verschillende variaties. Behalve de Elzeviers drukten ook de Amsterdamse drukkers J. Janssonius in 1651, 1657 en 1659 en J. Maanen in 1665 de door Lorichius bezorgde editie van Aphthonius.⁴¹ De drukken van 1657, 1659 en 1665 bevatten ook het *Auctarium* dat voor het eerst verscheen in enkele exemplaren van de

Elzevier-druk uit 1655. Van deze druk bestaat ook een Parijse roofdruk, met het *Auctarium*.⁴²

De *variorum*-edities

De Elzeviers hebben in totaal 27 edities uitgegeven die naast een tekst van de betrokken klassieke auteur ook een selectie uit bestaande commentaren bevat, evenals in veel gevallen andere nuttige hulpmiddelen bij de lectuur, zoals registers en achtergrondinformatie over de auteur en zijn werk. Deze drukken bevatten op de titelpagina doorgaans de woorden 'cum commentariis variorum' of een gelijksoortige wending,⁴³ en op grond daarvan worden ze van oudsher *variorum*-edities genoemd. Het octavo-formaat was gangbaar voor dit soort edities, ondanks het feit dat de toenmalige gebruikers naar verluidt wel enige kritiek op dit formaat hadden.⁴⁴

Het gaat in de meeste gevallen om toentertijd courante auteurs. Het zijn twee Griekse auteurs, namelijk Hesiodus (W. 1216 en 1229) en Epictetus (W. 927), en verder de Latijnse dichters Lucanus (W. 1234 en 1413) en Claudianus (W. 1350), de geschiedschrijvers Caesar (W. 419, 1266 en 1425), Curtius Rufus (W. 821, 1325 en 1482), Suetonius (W. 1118 en 1461), Justinus (W. 1248 en 1409), Florus (W. 1258 en 1490), Livius (W. 1358 en 1568) en Tacitus (W. 1479), en ten slotte de verzamelde werken van Cicero (W. 1268), diens *Epistulae ad familiares* (W. 1525) en *Epistulae ad Atticum* (W. 1597), de verzamelde werken van Seneca (W. 1477)⁴⁵ en diens tragedies (W. 877), en de *Lofrede op keizer Trajanus* door Plinius de Jongere (W. 1608).

De meeste van deze uitgaven hebben het voor *variorum*-edities gebruikelijke octavo-formaat. De uitzonderingen zijn de eerste Caesar-uitgave (W. 419, in folio), de twee Suetonius-uitgaven (W. 1118, 1461, 'pocket'-formaat, in-24), de verzamelde werken van Cicero (W. 1268, in kwarto) en ten slotte de twee Hesiodus-uitgaven (W. 1216, 1229, klein octavo formaat).

Variorum-edities beogen naar hun aard zowel wat betreft de tekstuitleg als wat betreft het commentaar en de overige toelichtingen handzaam, gedegen en up-to-date te zijn. Niettemin zijn sommige van de *variorum*-edities van de Elzeviers in de achttiende en negentiende eeuw als tweederangs uitgaven beschouwd. Een duidelijke reden voor dit negatieve oordeel is in de desbetreffende bronnen niet te vinden en het achterhalen ervan zou op zijn minst een gedetailleerde bestudering van de betrokken edities vergen. In het kader van deze bijdrage kan slechts een korte impressie van twee van dergelijke edities gegeven worden, die op het eerste gezicht niet de indruk wekken van uitgesproken slechte kwaliteit te zijn. Daarna worden drie andere *variorum*-edities besproken, waarvan twee destijds een goede reputatie genoten.

De in paragraaf twee al genoemde Leidse rector Cornelius Schrevelius legde zich, zoals het hier volgende citaat laat zien, toe op het bezorgen van *variorum*-edities, waarvan de Elzeviers er enkele drukten.⁴⁶ Paquot merkt in zijn notitie over Schrevelius op, dat diens edities fraai en goed uitgegeven zijn, maar gebrekkige keuzes uit de beschikbare commentaren bevatten:

'Il (sc. Schrevelius) s'est employé plus qu'aucun autre aux éditions d'Auteurs classiques, faites en Hollande, et connues sous le nom de *Variorum*. Tout le monde convient aujourd'hui que ces éditions sont fort belles pour le papier, pour le caractère, et pour la correction: mais que les Notes qu'elles renferment manquent de goût et de discernement.'⁴⁷

Wat betreft de inhoudelijke kwaliteit moet vooral Schrevelius' Justinus-uitgave, gedrukt in 1659 door Louis en Daniel Elzevier (W. 1248), het ontgelden;⁴⁸ ook Willems laat zich naar aanleiding van deze druk nogal laatdunkend uit over Schrevelius ('ce trop confiant érudit'). Behalve de rijkelijk geannoteerde Latijnse tekst, over de recensie waarvan niets meegedeeld wordt op de titelpagina of in het voorwerk,⁴⁹ bevat de uitgave een lijst van de voornaamste commentatoren die in de noten geciteerd worden (o.a. Berneccerus, Bongarsius, Freinshemius, Ortelius en Thysius), enkele jaartallenlijsten en een door J. Freinshemius (1608-1660) samengesteld, uitvoerig register, dat voor het eerst was afgedrukt in de editie door M. Berneccerus (1582-1640) uit 1631 en daarna in talrijke uitgaven werd herdrukt.⁵⁰ Schrevelius' Justinus-uitgave werd buiten Nederland tweemaal herdrukt, namelijk te Pressburg (Bratislava) in 1660 en te Jena in 1668,⁵¹ en, vermeerderd met twintig bladzijden noten van Graevius, te Amsterdam in 1668 (W. 1409). Anders dan Paquot en Willems is de bibliograaf Dibdin uitgesproken lovend over deze heruitgave ('an elegant and correct book').

Een andere *variorum*-editie door Schrevelius, die Willems vrij ongunstig beoordeelt, is de Lucanus-editie, gedrukt in 1658 (W. 1234, herdrukt in 1669, W. 1413).⁵² Deze *variorum*-editie lijkt wat betreft opzet en inhoud sterk op de Lucanus-editie van Hugo de Groot (1583-1645) uit 1614.⁵³ Schrevelius nam zowel Grotius' recensie van de tekst over, als diens noten bij de tekst en de door hem opgenomen lijst van *variae lectiones* uit 1614.⁵⁴ Ook het register en de literaire en historische achtergrondinformatie bij Lucanus' (onvoltooide) historische epos over de burgeroorlog tussen Caesar en Pompeius, te weten een passage uit een antieke biografie van Lucanus, een reeks antieke *testimonia et iudicia* over hem, en een passage uit Florus over de oorlog vinden we er in terug. Daarnaast is er een landkaart van het Romeinse rijk ten tijde van de burgeroorlog opgenomen en bevat het notenapparaat behalve Grotius' noten ook de integrale, uit 1618 stammende noten van Thomas Farnabius (circa 1575-1647) en een selectie uit commentaren door anderen, onder wie Claudius Salmasius en Johannes Gronovius. Ten slotte zijn in Schrevelius' editie twee literaire teksten opgenomen, die naast Lucanus gelezen werden. De eerste tekst is een fragment uit het *Satyricon* (par. 119-124) van Lucanus' tijdgenoot Petronius; ze behelst een kort epos (295 verzen) over de burgeroorlog, waarin de barokke stijl van Lucanus geparodieerd wordt. De tweede tekst is het *Supplementum Lucani* door de Engelse dichter en geleerde Thomas Majus (1595-1650). Dit voor het eerst in 1630 gepubliceerde gedicht behandelt in zeven boeken de gebeurtenissen vanaf het punt waar Lucanus ophoudt, namelijk Caesars verblijf bij de Egyptische koningin Cleopatra, tot aan zijn gewelddadige dood in 44 voor Chr.

Een editie die Schrevelius bezorgde, maar waarover de genoemde auteurs geen negatief oordeel geven, is de Claudianus, gedrukt door Daniel Elzevier in 1665 (W. 1350).⁵⁵

Portret van Nicolaas Heinsius (1620-1681). Gravure door A. van der Laan naar W. van Mieris.

Uit: N. Heinsius, *Adversariorum libri IV* (Harlingen 1742).

Voor deze druk leverde Nicolaas Heinsius een verbeterde recensie van zijn als waardevol beschouwde Claudianus-tekst, die eerder in 1650 was gedrukt door Abraham en Bonaventura (W. 675).⁵⁶ Ook al vond Heinsius zelf naar verluidt dat zijn editie niet zorgvuldig genoeg gedrukt was,⁵⁷ toch oordeelde Fabricius in de achttiende eeuw dat deze uitgave de beste van alle beschikbare van Claudianus was.⁵⁸ En Heinsius' bijdrage tot de Claudianus-filologie wordt ook vandaag nog gewaardeerd. Zo bespreekt de editeur van de meest recente Teubner-uitgave (1985) Heinsius' tekstkritische werk uitvoerig en ontleent hij talrijke varianten aan hem.⁵⁹

Naast die van Schrevelius bevat het fonds van de Elzeviers ook *variorum*-edities die door anderen bezorgd werden. In 1661 drukten Louis en Daniel Elzevier te Amsterdam een Caesar, bezorgd door de rector van de Latijnse school te Schoonhoven, Arnoldus Montanus (circa 1625-1683) (W. 1266,⁶⁰ herdrukt in 1670, W. 1425).⁶¹ Het gaat om de tweede druk van een editie die tien jaar eerder te Leiden door Van Wijngaerden uitgebracht was.⁶² Montanus gebruikte de recensie van J.J. Scaliger, maar voegde, temidden van de historische noten onder aan de tekst, waar nodig ook tekstkritische opmerkingen toe.⁶³ Montanus spreekt van de 'recepta a Scaligero lectio' (*Praefatio ad lectorem*, *6r); hij doelt daarmee waarschijnlijk op de editie door J.J. Scaliger uit 1606, die op haar beurt teruggaat op die van zijn vader J.C. Scaliger uit 1586.

De editie bevat een zeer ruime selectie uit de bestaande commentaren en daarna een opstel door J.J. Scaliger met gegevens over de geografische uitgestrektheid en indeling van het gebied Gallia in de tijd van de Romeinen en de Franken (*Notitia Galliae*, 893-913). De aparte titelpagina van dit opstel (892) vermeldt dat het hier verschijnt in een ten opzichte van eerdere uitgaven verbeterde versie, bezorgd op grond van de autograaf die in het bezit is van Paul ter Haar uit Amsterdam. Het tekstgedeelte wordt afgesloten met een brief van J.J. Scaliger aan Paullus Merula, die handelt over hetzelfde onderwerp als de *Notitia Galliae* (914-918). De herdruk van deze editie door de Elzeviers bevat een nieuwe opdrachtbrief en een nieuw voorwoord aan de lezer. De inhoud van de herdruk is vrijwel identiek aan de eerdere, door Van Wijngaerden gedrukte uitgave; alleen het register is iets uitgebreid. Typografisch is er ook een verschil: de Elzevierdruk gebruikt voor de tekst van Caesar een romeinse letter, terwijl de druk van Van Wijngaerden hiervoor een cursieve letter gekozen had. Montanus merkt in zijn voorwoord op dat de Elzevierdruk een stuk fraaier is.⁶⁴

Tot slot werpen we een blik op de drielidige *variorum*-edities van de geschiedschrijver Livius uit 1665 (W. 1358) en 1678-1679 (W. 1568). Eerstgenoemde editie werd bezorgd door Johannes Gronovius. Deze stelde een verbeterde recensie samen van de nieuwe Livius-tekst die hij in 1645 bezorgd en in drie delen bij de Elzeviers gepubliceerd had (W. 590). Gronovius' noten bij de tekst waren bij die gelegenheid in een apart, vierde deel gedrukt (W. 588),⁶⁵ terwijl ze in de nieuwe editie onder aan de tekst werden geplaatst. Het eerste deel van de *variorum*-editie uit 1665 bevat diverse teksten met achtergrondinformatie – een aantal antieke *elogia ac iudicia* over Livius en passages over Livius uit Gerardus Vossius' *De historicis Latinis* en Balthasar Bonifacius' *De Romanae historiae scriptoribus*. De tekst van Livius is verdeeld over de drie delen; deel 1 bevat de boeken 1-10, deel 2 de boeken 21-30, deel 3 de boeken 31-45 en de overgeleverde samenvattingen en fragmenten van de verloren gegane boeken. De noten die zowel verklarend als tekstkritisch van aard zijn, zijn zoals gezegd onder aan de tekst geplaatst. Bij ieder lemma staan de noten van Gronovius naast die van de *varii*, onder wie met name Carolus Sigonius (1524-1584) veelvuldig optreedt. Elk deel bevat na de tekst een reeks *Addenda*, waarin aanvullende noten van Gronovius zijn opgenomen en drie registers: een woord- en zaakregister, een register van klassieke auteurs die verklaard of geëmen-deerd worden in de annotaties van Gronovius en een woord- en zaakregister op die noten.

De *variorum*-editie uit 1678-1679 (W. 1568) is een verbeterde herdruk van die uit 1665; zij werd op verzoek van Daniel Elzevier bezorgd door Gronovius' zoon Jacobus (1645-1716).⁶⁶ Deze maakte voor de herziene uitgave gebruik van diverse handschriften en hij breidde het notenapparaat onder de tekst uit, onder andere door de annotaties van Sigonius nu integraal af te drukken en de *Addenda* uit de editie van 1665 in de noten onder de tekst op te nemen. In het eerste deel voegde de jonge Gronovius na de tekst bovendien drie korte geschriften van Sigonius toe, namelijk de *Chronologia in Titi Livii Historias ab urbe condita*, de *scholia* bij dit geschrift en een weerlegging van kritische aantekeningen bij Sigonius' commentaar door diens tijdgenoten Glareanus en Robortellus. Het tweede deel van de *variorum*-editie bevat als aanvullend materiaal de noten van Jacobus Gronovius zelf, waarvan Daniel Elzevier ook een aparte druk verzorgde in hetzelfde jaar (W. 1546). De *variorum*-editie uit 1678-1679 gold in de achttiende en negentiende eeuw als uitstekend. Fabricius oordeelde dat Jacobus Gronovius als eerste een nauwkeurige tekst van Livius bezorgde en de kennis van Livius' taaleigen bijzonder verrijkte; bovendien achtte hij Gronovius' Livius, die zich volgens hem tevens onderscheidde door het vermijden van ijdel geleerdheidsvertoon, een model voor edities van andere klassieke Latijnse schrijvers.⁶⁷

Een *editio princeps*

Tot besluit van deze oriëntatie in het klassieke fonds van de Elzeviers staan we kort stil bij een bijzondere druk, namelijk de Florus-editie in duodecimo, uit 1638 (W. 467), die driemaal werd gedrukt in hetzelfde formaat (W. 467, 803, 1340) en eenmaal in octavo (W. 760). Deze laatste druk vormde de basis voor de twee *variorum*-edities van Florus (W. 1258 en 1490). Het bijzondere van de Florus-editie uit 1638 is dat ze, naast de sinds circa 1470 veelvuldig gedrukte tekst van Florus' verzamelwerk over de door de Romeinen gevoerde oorlogen, de *editio princeps* bevat van het werk van Ampelius. Dit is de enige *editio princeps* van een Latijnse schrijver die de Elzeviers gedrukt hebben. Ampelius leefde in de derde of de vierde eeuw en is de auteur van een kort *Liber memorialis* (gedenkboek), een verzamelwerkje waarin allerlei kosmografische, mythologische en historische wetenswaardigheden beschreven staan. Beide teksten, zowel Florus als Ampelius, werden bezorgd door Claudius Salmasius (1588-1653), de Franse filoloog die vanaf 1632 tot aan zijn dood in Leiden werkzaam was. Deze Elzevier-druk kent een eigenaardige geschiedenis die het vermelden waard is.

Uit een brief van Saumaise aan Gronovius is bekend dat Salmasius in 1637 bezig was met de editie van Florus die in 1638 bij Elzevier zou verschijnen.⁶⁸ Als we afgaan op de gegevens die ter beschikking staan, kwam het bezorgen van de tekst van Ampelius hier eigenlijk bij wijze van toeval bij. In hun opdrachtbrief aan de Engelse ambassadeur, William Boswell, schrijven Bonaventura en Abraham Elzevier dat ze aan Salmasius gevraagd hadden om de kale editie van Florus enigszins te verrijken met iets waarmee zij als drukkers eer konden inleggen en wat voor het geleerde lezerspubliek nuttig zou zijn.⁶⁹ Salmasius vertelt van zijn kant over dit verzoek in zijn bericht aan de lezer, dat

aan de tekst van Ampelius voorafgaat.⁷⁰ Volgens dit bericht had Salmasius de Elzeviers een commentaar op Florus aangeboden dat hij nog in portefeuille had. Toen dit als een te omvangrijke bijdrage werd afgekeurd, herinnerde Salmasius zich dat hij ook nog een nimmer gedrukte tekst van Ampelius had, die hij ruim twintig jaar eerder had gekopieerd uit een zeer oud handschrift dat had toebehoord aan zijn geleerde vriend Franciscus Juretus (1553-1626). Ampelius' werk vond Salmasius wel passen bij Florus, aangezien het er, zo zegt hij, thematisch bij aansluit, geschreven is in een aangename stijl en een overvloed aan wetenswaardigheden bevat die nergens anders te vinden zijn.

Uit de genoemde brieven mag men afleiden dat de uitgave van Ampelius, zoals gezegd, min of meer toevallig tot stand is gekomen en door de bezorger niet als een bijzondere prestatie of verdienste werd beschouwd. Toch heeft de combinatie van Florus en Ampelius school gemaakt. Tot het midden van de negentiende eeuw zijn in totaal 41 uitgaven van Ampelius gedrukt, die op vier uitzonderingen na allemaal tevens een tekst van Florus bevatten.⁷¹ Belangrijker is dat de Elzevier-uitgave van Ampelius van grote waarde is gebleken, omdat het handschrift dat Salmasius gekopieerd had, verloren is gegaan en er geen andere handschriften van bekend zijn. Zodoende zijn Salmasius' kopie van het verloren gegane handschrift (thans codex latinus Monacensis 10 383 a) en de uitgave die hij op basis van zijn kopie bezorgde, onze enige bron voor de tekst van Ampelius. De emendaties die Salmasius bij de overgeleverde tekst voorstelde, zijn ten dele overgenomen door de moderne editor.

Na de talrijke edities in de zeventiende en achttiende eeuw zijn er in de laatste anderhalve eeuw slechts twee edities van Ampelius verschenen, namelijk door Wölfflin (1854) en door Assmann (1935, herdrukt in 1976). De inhoudelijke en literaire belangstelling voor Ampelius, waarvan Salmasius' voorwoord zo uitdrukkelijk getuigde, is zelfs zo sterk gedaald dat Ampelius' werk in de moderne Latijnse literatuurgeschiedenis alleen maar zijdelings genoemd wordt.⁷²

Besluit

Rudolf Pfeiffer, een van de toonaangevende klassieke filologen van de twintigste eeuw, heeft opgemerkt dat de filologie niet zonder boeken kan: 'Die blasse Existenz der Philologie hängt ab vom Buch.' Hij deed deze uitspraak naar aanleiding van de bloeitijd van de klassieke filologie gedurende het Hellenisme en herhaalde haar aan het begin van zijn behandeling van de hernieuwde bloei in de Hollandse Republiek.⁷³ De bovenstaande oriëntatie laat de stellige indruk achter dat het boekenfonds van de Elzeviers een forse bijdrage gevormd heeft tot de bloei van de klassieke filologie in de zeventiende eeuw. Uit de besproken voorbeelden blijkt dat de Elzeviers soms nieuwe edities produceerden en soms bestaande uitgaven herdrukten, al dan niet nadat ze bijgewerkt waren. We hebben gezien dat sommige van deze drukken dankzij hun kwaliteit een belangrijke en blijvende bijdrage tot de klassieke filologie vormen, terwijl dit bij andere niet of veel minder het geval is. Detailonderzoek per auteur of per druk zou hier ongetwijfeld wetenswaardige gegevens naar voren kunnen brengen. De uitgave van Ampelius biedt

voorts een goed voorbeeld van de manier waarop de contacten tussen drukker en geleerde een rol speelden bij het tot stand komen van tekstuittgaven. Over de activiteiten van de Elzeviers op dit gebied is al het nodige bekend (zie bijvoorbeeld de fraaie bladzijden die F.F. Blok heeft gewijd aan de relaties tussen de Heinsii en de Elzeviers⁷⁴), maar wellicht zouden hierover nog meer gegevens verzameld kunnen worden. Zo is het opvallend dat Johannes Meursius, de graecus en historicus die hier al meermalen genoemd is, gedurende de periode waarin hij in Leiden gevestigd was (tot 1625) het grootste deel van zijn omvangrijke filologische oeuvre bij de Elzeviers liet drukken.⁷⁵ Wellicht levert onderzoek van Meursius' uitgebreide correspondentie informatie over zijn relatie met de Elzeviers.⁷⁶

Aan de andere kant moet benadrukt worden dat een nadere studie van het klassieke fonds van de Elzeviers op zich niet volstaat om de waarde van hun bijdrage tot de klassieke filologie adequaat te bepalen. Daarvoor is het namelijk nodig tevens te beschikken over gegevens betreffende de activiteit van andere drukkers en uitgevers op hetzelfde terrein. Ook de vraag, of de omvang (aantallen drukken) en de spreiding (verdeling tussen Grieks en Latijn; variatie in perioden, genres en auteurs) van het fonds het gevolg is van toeval of het resultaat van bewuste strategie, zou nader onderzocht moeten worden.

Tot slot moge opgemerkt worden dat boekhistorisch onderzoek in het algemeen en de detailstudie van oude drukken van klassieke auteurs in het bijzonder, naast de studie van de handschriftelijke overlevering, een belangrijk onderdeel zouden dienen te vormen van het handwerk van de klassieke filoloog. Het voorbeeld dat de eminente classicus Friedrich Ritschl (1806-1876) daarvan al in 1868 bij zijn Plautus-studiën heeft gegeven, heeft tot dusver te weinig navolging gekregen.⁷⁷ Moge deze vaststelling dienen als stimulans voor boekhistorici en filologen om ook in de toekomst af en toe elkaars wegen te laten kruisen.

NOTEN

- 1 De tekst van de congreslezing is met het oog op de publicatie in deze bundel op een aantal punten uitgebreid. Ik dank dr. P. Tuynman (Amsterdam) voor zijn commentaar bij de geschreven versie.
- 2 Het cijfermateriaal is gebaseerd op Willems, *Les Elzevier*, 1-414 ('Seconde partie. Annales typographiques des Elzevier') en G. Berghman, *Supplément à l'ouvrage sur les Elzevier de M. Alphonse Willems* (Stockholm 1897) 3-34 ('Editions à enregistrer dans les annales typographiques des Elzevier').
- 3 Deze groep van edities komt in paragraaf vijf nader aan bod.
- 4 J.A. Fabricius, *Bibliotheca Latina, nunc melius delecta, rectius digesta et aucta diligentia Io. Aug. Ernesti*, 3 dln. (Leipzig 1773-74). De eerste editie

van deze uitvoerige en invloedrijke bibliografie is uitgegeven te Hamburg (1697); daarna volgden, ook te Hamburg, een driedelige editie (1721-22) en een tweedelige editie te Venetië (1728).

- 5 Th.F. Dibdin, *An introduction to the knowledge of rare and valuable editions of the Greek and Latin classics* (Londen 1827; rpt. Hildesheim 1977).
- 6 F.L.A. Schweiger, *Handbuch der classischen Bibliographie* II, *Lateinische Schriftsteller*, 2 dln. (Leipzig 1832-34; rpt. Amsterdam 1962).
- 7 P.O. Kristeller (red.), *Catalogus translationum et commentariorum. Mediaeval and Renaissance Latin translations and commentaries. Annotated lists and guides* I- (Washington D.C. 1960-; VII, V. Brown (red.), 1992).
- 8 Het gaat om een serie in 50 delen van Grickse

- en Latijnse klassieke schrijvers, vanaf 1779 uitgegeven en genoemd naar de plaats waar deze uitgaven aanvankelijk verschenen, nl. Zweibrücken. Vanaf 1803 verschenen de Bipontijnse uitgaven te Straatsburg. Zie G. Burkard, *Bibliographie der Editiones Bipontinae* (Zweibrücken 1990). De berekende bibliografieën in deze edities bouwen voort op Fabricius' *Bibliotheca Latina*.
- 9 Deze serie, opgezet en uitgegeven onder supervisie van de Franse latinist N. Lemaire, omvat edities met inleidingen en commentaren van veertien dichters en zestien prozaschrijvers. Zie F. Hofer, *Nouvelle biographie générale* (...) XXIX (Parijs 1862) 561-563.
  - 10 Namelijk een verzamelwerk met wetenswaardigheden over Attica (W. 130), een studie over de bevolking van Attica (W. 113); diverse studies over Griekse festivals en feesten (W. 159, 160, 161, 203, 238), studies over de Atheense archonten (W. 200), de Atheense burcht (W. 201), over de Atheense staatsman en veldheer Pisistratus (W. 216).
  - 11 Bijvoorbeeld W. 33 (aantekeningen van Johannes Meursius bij Theocritus, 1597), W. 37, 40 en 41 (bundels met tekstkritische aantekeningen van Meursius bij diverse auteurs, met name Arnobius en Plautus, 1598-1599), W. 588 (noten van J.F. Gronovius op Livius, 1645; deze druk vormt deel 4 van de Livius-uitgave door Gronovius uit hetzelfde jaar, W. 590), W. 664 (noten van J.F. Gronovius op de beide Seneca's, 1649; deze druk vormt deel 4 van de Seneca-uitgave door Gronovius uit hetzelfde jaar, W. 672; het deel met de noten bij Seneca's werk en de drie andere delen met de tekstuitgave werden apart herdrukt in 1658-1659, W. 1228 en 1251), W. 1091 (noten bij Tacitus' *Historiën* en *Agricola*, gevolgd door een traktaat over Romeinse krijgskunde, beide door H. Savilius, 1649), W. 1546 (geleerde brieven van J. Gronovius over Livius, 1678; deze werden in 1679 opgenomen in de *variorum*-editie van Livius, W. 1568).
  - 12 Zie voor een checklist C.S.M. Rademaker ss.cc., *Life and work of Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)* (Assen 1981) 355-380. De laatste editie van Vossius' schoolgrammatica verscheen te Leiden in 1827. De Elzeviërs hebben veel werk van Vossius gedrukt; na 1645 was Louis zelfs Vossius' vaste drukker (*Ibidem*, 292-293).
  - 13 E.J. Kuiper, *De Hollandse 'Schoolordre' van 1625* (Groningen 1958) 122-125 (Clenardus), 103-107 (Vossius).
  - 14 Namelijk de *Linguae Latinae rudimenta* door G.J. Vossius uit 1628 (W. 298; herdrukt in 1656, W. 788). De *Rudimenta linguae Graecae* (W. 133) uit 1617 waren voor gebruik op de Latijnse school te Dordrecht; in 1651 en 1664 werd het werk *Clavis et fundamenta Graecae linguae* van E. Lubinus gedrukt (W. 1131 en 1343).
  - 15 De Elzeviërs drukten daarnaast het eerste woordenboek van het Byzantijnse Grieks, het *Glossarium Graeco-Barbarum*, samengesteld door Johannes Meursius (W. 60, tweede editie W. 91), een woordenboek van nieuwtestamenteisch Grieks, het *Manuale Graecarum vocum Novi Testamenti* (W. 300 en 505), samengesteld door G. Pasor (1570-1607) en een woordenboek nieuwtestamenteisch Grieks-Duits (W. 802), door J. Felbinger (1616-circa 1690).
  - 16 De *Nederlandse Centrale Catalogus (NCC)* telt in de periode van 1579 tot aan het verschijnen van de door de Elzeviërs gedrukte editie (1652) niet minder dan zestien drukken, in de steden Basel, Genève, Londen en Yverdon.
  - 17 Uitgevers werkten weleens samen om het financiële risico te spreiden (vergelijk de aantekening bij W. 706). De woorden 'sumptibus societatis' op de voorpagina of in het colofon geven een dergelijke samenwerking aan. Het klassieke fonds van de Elzeviërs bevat deze woorden op circa 40 drukken.
  - 18 J. Scapula, *Lexicon Graeco-Latinum* (...), fol. *2r. Ex. Koninklijke Bibliotheek (KB) 652 A 2.
  - 19 Willems' opmerking dat Schrevelius' editie te Oxford in 1820 regel voor regel werd herdrukt, is onjuist.
  - 20 Zie voor het belang van Schrevelius' editie van het *Lexicon Graeco-Latinum* de aantekening bij W. 706 en J.N. Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines* III (Leuven 1770) 40.
  - 21 Het gaat om een bundeling van drie auteurs, wier teksten eerst afzonderlijk waren gedrukt, namelijk Antigonos Carystius (W. 151), Apollonius Dyscolus (W. 168) en Phlegon Trallianus (W. 175). Johannes Meursius is de bezorger van al deze uitgaven.
  - 22 Te Leiden: een bundel juridische teksten, gedeeltelijk uit de *Institutiones* van Justinianus, in duodecimo, gedrukt in 1675 (W. 919). Te Amsterdam: de *Institutiones* van Justinianus, in duodecimo, gedrukt in 1646, 1652, 1658, 1663, 1669, 1679 (W. 1039, 1145, 1231, 1310, 1408, 1565); hetzelfde werk, in 24°, gedrukt in 1654, 1664, tweemaal in 1676 (W. 1175, 1342, 1519, 1520); het

- Corpus juris civilis*, in folio, gedrukt in 1663 (W. 1299), verbeterde editie, in octavo, gedrukt in 1664 en 1681 (W. 1323, 1592).
- 23 Behalve deze uitgave bevat het fonds ook een druk waarin naast de *Tactica* van Leo Imperator ook het gelijknamige werk van Aelianus is opgenomen (W. 77). W. 76 is een druk met alleen de *Tactica* van Aelianus.
- 24 *Argenis*: W. 270, 325, 1180, 1240, 1438; *Satyricon*: W. 452, 758, 1225; *Adagia*: W. 1109, 1307; *Colloquia*: W. 440, 552, 1184, 1285, 1563 (in 12°), 1110, 1286, 1395, 1533 (in 24°).
- 25 Kuiper, *De Hollandse 'Schoolordre'*, 92.
- 26 Uitgegeven door Kuiper, *De Hollandse 'Schoolordre'*. Het initiatief voor dit standaardreglement en lesprogramma, bedoeld om het onderwijs te verbeteren, ging uit van de Leidse professoren, de predikanten vertegenwoordigd in de Provinciale Synoden van Noord- en Zuid-Holland en de rectoren van de Latijnse scholen (*Ibidem*, 33). De tekst van de 'Schoolordre' werd opgesteld door de Leidse professoren.
- 27 Vergelijk de (onvolledige) lijst van drukken van schoolboeken opgesomd door Kuiper, *De Hollandse 'Schoolordre'*, 210-222; in deze lijst worden niet alle relevante Elsevier-drukken vermeld.
- 28 Kuiper, *De Hollandse 'Schoolordre'*, 22-23.
- 29 Deze editie bevat geen aparte opdrachtbrief, maar een verwijzing naar de opdrachtbrief in de editie van Theon. Alleen de door de Elseviers gedrukte editie van Theon vermeldt op het titelblad dat het om een Staten-uitgave gaat. Van beide drukken werd het KB-exemplaar geraadpleegd (1113 B 291 en 1113 B 292).
- 30 Volledige titel: Theon, *Progymnasmata, accurate emendata ac recensita in usum scholarum Hollandiae West-Frisiaeque (...) Accedit interpretatio Latina, ita hac editione emendata, ut sit nova* (1626).
- 31 Zie voor de editie van Camerarius, Théon, *Progymnasmata*, red. M. Patillon-G. Bolognese (Parijs 1997), Inleiding, cxxxii-cxxxiii.
- 32 Théon, *Progymnasmata*, red. M. Patillon-G. Bolognese, Inleiding, cxxxiii.
- 33 Zie Kuiper, *De Hollandse 'Schoolordre'*, 134-135 en D. ter Horst, *Daniel Heinsius (1580-1655)* (diss. Utrecht 1934) 95-96.
- 34 C. Walz (red.), *Rhetores Graeci (...) I* (Stuttgart 1832) 144; geciteerd in Ter Horst, *Daniel Heinsius*, 96.
- 35 Théon, *Progymnasmata*, red. M. Patillon-G. Bolognese. Zie de Inleiding, cxxxii-cxxxiii, over Heinsius' uitgave.
- 36 S.F.G. Hoffmann, *Lexicon bibliographicum sive index editionum et interpretationum scriptorum Graecorum tum sacrorum tum profanorum* (Leipzig 1836) III, s.n. Theon, 707.
- 37 W. 981 (1642), 1018 (1645), 1076 (1649), 1182 (1655). Deze drukken werden geraadpleegd in de KB, 235 A 3-6. De druk van 1645 is identiek aan die van 1642, die van 1655 is identiek aan die van 1649. De drukken van 1649 en 1655 onderscheiden zich van de eerste twee, niet alleen door een verschillende paginering (zie de aantekening bij W. 981), maar ook door kleine verschillen in de *Index rerum et verborum*.
- 38 Een groot aantal drukken tussen 1542 en 1689 wordt vermeld in G.C. Huisman, *Rudolph Agricola. A bibliography of printed works and translations* (Nieuwkoop 1985) nrs. 155, 158-160, 162-185, 187-255. Lorichius' uitgave van Aphthonius is ook een aantal malen bewerkt, onder anderen in 1563 door Richard Rainolde en in 1668 door de jezuïet François Pomey. Dr. Manfred Kraus (Tübingen) bereidt een studie voor over de complexe geschiedenis van de Aphthonius-uitgaven in de Renaissance.
- 39 Zie de drukken van deze editie in Huisman, *Rudolph Agricola*, nrs. 190, 192, 193, 202, 208, 214, 220, 223, 225, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 248, 250. De inhoud van de eerste Elsevier-druk (W. 981 = Huisman, nr. 229; KB 235 A 3) is, bij wijze van voorbeeld, door mij vergeleken met een van de drukken door J. Roussin te Lyon, namelijk de druk uit 1606 (niet in Huisman; KB 479 L 36). De twee drukken blijken nagenoeg identiek te zijn, afgezien van enige *marginalia* en het feit dat de registers (*index progymnasmatum* en *index rerum et verborum*) in de Elsevier-druk niet voor, maar achter aan het boek zijn geplaatst.
- 40 Zie de aantekening bij W. 1182; een exemplaar voorzien van het *Auctarium* werd door mij geraadpleegd in Museum Meermannno-Westreenianum, 8 O 3.
- 41 Huisman, *Rudolph Agricola*, nrs. 241, 245, 246, 249.
- 42 De roofdruk is door Willems beschreven in de 'Annexes' (W. 2136); zie ook J.-C. Margolin, 'Sur quelques exemplaires des *Progymnasmata* d'Aphthonius conservés dans des Bibliothèques parisiennes', *Gutenberg Jahrbuch* (1979) 228-240.
- 43 Bijvoorbeeld 'cum annotationibus variorum' of 'cum notis diversorum'.
- 44 Paquot, *Mémoires* III, 400, schrijft over het formaat van de *variorum*-edities: 'Quelques-uns n'en

- approuvent pas le format; l'in-douze est plus com-
mode pour porter sur soi, & l'in-4° pour le cabi-
net. L'in-folio doit être réservé pour les ouvrages
de longue haleine, sur-tout pour ceux qui sont
Grecs-Latins, ou qui demandent de grandes
estampes: sans cela il effraye. Le grand in-8° n'est
propre à rien.'
- 45 Hieronder valt zowel het retorische werk van
Seneca de Oudere als het filosofische werk van
Seneca de Jongere.
- 46 Afgaande op het bibliografische overzicht in
Paquot, *Mémoires* III, 400-403, werden de meeste
van Schrevelius' *variorum*-edities uitgebracht door
de Leidse drukker François Hackius. De Amster-
damse Elzeviers drukten in 1660 een door Schre-
velius bezorgde, maar niet in Paquot genoemde
variorum-editie van Florus (W. 1258; KB 3064 B
1). Deze editie bevat de tekst van Florus in de
recensie van J. Gruterus, oorspronkelijk uitgege-
ven door de Heidelbergse drukker Commelinus in
1597 (en daarna in 1602, 1615, 1623 en latere
drukken; zie de catalogus van de Bibliothèque
Nationale te Parijs, s.n. Florus), de integrale noten
van Claudius Salmasius, een selectie uit andere
commentaren (o.a. van J. Freinshemius) en het
door Salmasius in 1638 bezorgde *Liber memorialis*
van Ampelius.
- 47 Paquot, *Mémoires* III, 400.
- 48 'Cette édition renferme beaucoup de choses
inutiles, mêlées avec quelques remarques savantes'
(Paquot, *Mémoires* III, 402). Vergelijk Schweiger,
die over deze editie schrijft: 'Saubere, aber ohne
innern Werth' (*Handbuch* II-1, 491).
- 49 De standaardeditie in Schrevelius' tijd was de
op de collatie van acht handschriften gebaseerde
editie door Jacobus Bongarsius (de 'sospitator
Justini'), Parijs 1581. Bongarsius' tekst werd tot
aan de editie door Graevius (1668) diverse malen
als uitgangspunt van nieuwe edities gekozen, soms
met nieuwe varianten, namelijk van de editie door
F. Modius (1587), door M. Zuerius Boxhornius
(1638) en door Isaac Vossius (1640). Zie Fabricius,
Bibliotheca Latina III, 63-64, en de *Index editionum*
van de Bipontijnse editie (1784, xix-xxi), die
spreekt van de 'Aetas Bongarsio-Modiana'.
- 50 De druk van 1659 werd geraadpleegd in KB 472
E 41.
- 51 Zie de *Index editionum* in de Bipontijnse editie
van 1784, xxi.
- 52 Willems schrijft over W. 1234: 'Cette édition,
imprimée en caractères italiques, est fort bien exé-
cutée. Mais c'est son principal mérite (...).'
- 53 Lucanus, *De bello civili* (...), *accurante Corn:
Schrevelio* (Amsterdam 1658; W. 1234), en J. ter
Meulen en P.J.J. Diermanse, *Bibliographie des écrits
imprimés de Hugo Grotius* (Den Haag 1950) (hierna
TMD), nr. 435, ex. KB 761 G 10. Lucanus, *Pharsa-
lia* (...) *ex emendatione Hugonis Grotii, cum eiusdem
ad loca insigniora notis. Accesserunt variarum lectio-
num libellus; et rerum ac verborum index locupletissi-
mus, opera Theodori Pulmanni et aliorum concinnati*
(Leiden: Ex officina Plantiniana Raphelengii,
1614; TMD, nr. 423, ex. KB 393 G 26). Lucanus,
Pharsalia (...) *Hug. Grotii in Lucani Pharsaliam
notarum pars altera, nunc demum edita* (Leiden: J.
Maire, 1626; TMD, nr. 425, ex. KB 762 H 9). In
Schrevelius' editie zijn het eerste en tweede deel
van Grotius' noten niet, zoals in diens edities van
1614 en 1626, na de tekst afgedrukt, maar opgeno-
men in het notenapparaat onder aan de tekst. De
geannoteerde editie van Grotius is in 24° ook twee
maal apart gedrukt te Amsterdam, namelijk door
Louis Elzevier alleen (W. 1132) en door Daniel
Elzevier in samenwerking met anderen ('sumpti-
bus societatis', W. 1448).
- 54 De *Variantes lectiones quibus usi Theod. Pulman-
nus & Greg. Bersmanus*, ed. 1614, 280-324; ed.
1658, Qq4r-Tt2r. Fabricius, *Bibliotheca Latina* III,
146, benadrukt dat deze varianten niet van
Grotius zijn.
- 55 De *Index editionum* van de Bipontijnse editie
(1784, xxvii) noemt ook een door Schrevelius
bezorgde en door de Amsterdamse Elzeviers
gedrukte *variorum*-editie in octavo uit 1659.
- 56 De *Index editionum* in de Bipontijnse editie
(1784, xxvi) citeert het lovende oordeel van J.M.
Gesnerus over Heinsius' editie van 1650, niet
alleen wat betreft de tekstkritische kwaliteit, maar
ook wat betreft de uiterlijke verzorging. Gesnerus
bezorgde in 1759 een kritische editie met com-
mentaar van Claudianus.
- 57 De *Index editionum* in de Bipontijnse editie
(1784, xxvii) citeert een relevante passage uit een
brief van Heinsius aan Gronovius, uitgegeven
door P. Burman (*Sylloges epistolarum a viris
illustribus scriptarum* [z.pl. 1724] III, 514).
- 58 Fabricius, *Bibliotheca Latina* III, 201. Ook
Dibdin, 471, benadrukt de kwaliteit van W. 1350.
Gesnerus (zie noot 55) verkiest de eerste editie (W.
675).
- 59 Claudianus, *Carmina*, ed. J.B. Hall (Leipzig
1985), Praefatio, x-xi.
- 60 Geraadpleegd ex. KB 3065 G 9.
- 61 Deze editie komt niet voor in Fabricius'

- bibliografische overzicht.
- 62 Geraadpleegd ex. van de druk van Van Wijngaerden KB 381 K 5.
  - 63 *Praefatio ad lectorem*, *6r.
  - 64 *Praefatio ad lectorem*, *5r.
  - 65 Zie Schweiger, *Handbuch* II-1, 533-544.
  - 66 Zie Schweiger, *Handbuch* II-1, 534. Jacobus Gronovius vermeldt het verzoek van Daniel Elzevier in het voorwoord, dl. 1, fol. xxx8r. Deze editie werd herdrukt te Cambridge in hetzelfde jaar (Fabricius, *Bibliotheca Latina* I, 285).
  - 67 Fabricius, *Bibliotheca Latina* I, 285. Dit oordeel is later diverse malen herhaald, o. a. in het bibliografisch overzicht van de Bipontijnse editie (1784) en in de bibliografie van Dibdin, 168.
  - 68 Ampelius, *Liber memorialis*, ed. E. Assmann (Stuttgart 1976), *praefatio*, xiv.
  - 69 Florus, ed. 1638 (W. 467, geraadpleegd in KB 235 C 36), fol. x2v-x3r.
  - 70 Florus, ed. 1638, 293-294.
  - 71 De uitzonderingen zijn de uitgaven van 1793, 1824, 1826 en 1842. Zie de lijst in de editie van Assmann, *praefatio*, xxviii-xxx.
  - 72 Ampelius wordt bijv. niet of nauwelijks besproken in de meest recente handboeken over de Romeine klassieke letterkunde, nl. E.J. Kenney (red.), *The Cambridge history of classical literature* II, *Latin literature* (Cambridge 1982) en M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur*, 2e dr. (München 1994).
  - 73 R. Pfeiffer, *Geschichte der klassischen Philologie von den Anfängen bis zum Ende des Hellenismus* (München 1978), 34; *Die klassische Philologie von Petrarca bis Mommsen* (München 1982), 173.
  - 74 F.F. Blok, *Nicolaas Heinsius in dienst van Christina van Zweden* (Delft 1949), 92-99.
  - 75 Bron: de *Nederlandse Centrale Catalogus* (NCC) en de *Short-title catalogue, Netherlands* (STCN).
  - 76 Circa 800 brieven van en aan Meursius zijn gepubliceerd in het elfde deel van de *Opera omnia* van Meursius, red. J. Lami (Florence 1740).
  - 77 F. Ritschl, *Kleine philologische Schriften* II, *Zu Plautus und lateinischer Sprachkunde* (Leipzig 1868) 34-161.